

Lyotard: harde boodschap

Kloof tussen christendom en jodendom moet blijven

Een harde boodschap van de Franse filosoof Lyotard: tussen christendom en jodendom gaapt een onoverbrugbare kloof, die we moeten respecteren. Frits de Lange over de waarde van het onvoorstelbare.

Jean François Lyotard is het bewijs dat de massamedia onze samenleving nog niet helemaal door schijn en leugen hebben verloederd; de Franse filosoof is in de mode, zonder dat hij een modefilosoof is. Blijkbaar kan men ook nog terecht beroemd zijn. Terwijl Lyotard (1924) vereerd wordt als profeet van het postmodernisme doet hij geen enkele concessie aan de gemakzucht van het publiek. Bij hem geen populaire praatjes, maar noeste denkbaarheid in boeken waarvoor men de tijd moet nemen. Geen meeslepende filosofie van de Grote Greep, maar precisie en oog voor het kleinste detail. Geen bloemrijke taal waarmee de lezer wordt ingepakt, maar een bewust nagestreefde 'nulgraad aan stijl', zodat gedachten gewogen kunnen worden op wat zij waard zijn. Lyotard legt de structuur van de werkelijkheid bloot zoals een bioloog de samenstelling van een weefsel: onder een microscoop, maar dan van het geduldige, strenge denken.

Het postmoderne weten

Lyotard heeft zijn internationale faam te danken aan zijn boekje *La condition post-moderne* (1979, vertaald als *Het postmoderne weten*). Hij komt daarin tot de conclusie dat de tijd van de Grote Verhalen voorbij is: de omvattende kaders waarin we tot nog toe over de geschiedenis van de mensheid spraken – of het nu het christelijke, het marxistische of het liberale verhaal betreft – hebben afgedaan. De tijd dat we nog in grote termen als verlossing, bevrijding of emancipatie konden spreken is voorbij. De universele ideologieën zijn failliet, aldus Lyotard, die daarin het einde van het mensheid-omvattende project van de moderniteit

bezegeld ziet.

Dat project is door de geschiedenis zelf in het ongelijk gesteld. In de naam 'Auschwitz' balt zich voor Lyotard heel het echeq van de westerse cultuur samen. Maar ook de Goelag, Boedapest 1956, Polen 1980, mei 1968 zijn gebeurtenissen die behalve het ongelijk, ook het geweldadige van mensenrechten, democratie, volkenrecht, kortom alles waarvoor het westerse denken stond, hebben aange-toond. Sindsdien moet ons politieke, technische en economische systeem het zonder waterdichte legitimatie doen: wij zijn uit de Grote Verhalen gevallen, die de naden en scheuren in ons betoog altijd hadden toegedeekt.

De postmodernisme-mode heeft Lyotard in haar zog meegenomen. Maar wie Lyotard als een eendagsfilosoof wil afdoen, doet hem onrecht. Hij is niet de onheilsprofeet van het brede gebaar, maar een kritisch denker op de vierkante centimeter. Een puzzelaar, die een jig saw-puzzel van duizenden stukjes voor zich op tafel heeft liggen. Maar die niet geïnteresseerd is in het eindresultaat. De puzzel komt immers nooit af, van die 'moderne' illusie is hij genezen. Maar wel is hij benieuwd naar de manier waarop de stukjes al dan niet in elkaar passen. Wie Lyotard aan dit puzzelwerk wil zien, moet zijn hoofdwerk *Le différend* (*Het geschil*) (1983) lezen. 'Mijn filosofieboek', zegt hij bescheiden. Stevige kost, waarbij de lezer niets cadeau krijgt. Maar wie zich erin vastbijt proeft Franse filosofie op haar best: helder en nuchter, in de stijl van Descartes.

De puzzel waarover Lyotard gebogen zit, is de taal. Zijn grote voorbeeld in die concentratie is Ludwig Wittgenstein. Net als hij is Lyotard benieuwd naar een

antwoord op de vraag: 'Wat gebeurt er als er iets gezegd wordt?' Er wordt een zin gesproken, het kleinste stukje van de puzzel. En dan? Er wordt een andere zin gezegd. Hij wordt eraan vastgekoppeld, 'geschakeld'. Meestal gebeurt dat vloeiend en merken we de overgang niet eens. Dat komt omdat er goed, dat wil zeggen, volgens de regels geschakeld wordt. 'Doe de deur eens dicht', zegt iemand. 'Doe het zelf!' volgt er dan misschien. Of: 'Je wilt me onder vier ogen spreken?' Of: 'Je vindt dat het hier tocht?' Enzovoort. Verschillende schakelmogelijkheden, maar allemaal in orde. Goed gespeeld, volgens de regels van het spel. Maar neem nu eens de officier (het lachwekkende voorbeeld is van Lyotard) in de loopgraven die de vuurlinie inspringt onder het roepen van 'Avanti!'. Zijn soldaten reageren met 'Bravo!' en verroeren zich niet. Verkeerd geschakeld. Niet volgens de regels.

Terwijl Wittgenstein echter nieuwsgierig was naar het 'taalspel' als zodanig en naar de regels die de verschillende 'taalspelen' aan de zinnen opleggen, concentreert Lyotard zich op de overgangen, de naden en breuken, de stiltes tussen de zinnen. Soms tonen die leemtes zich even. 'Ik kon even geen woorden vinden', zeggen we dan misschien. Of we zwijgen gewoon, en krijgen een onbestemd gevoel. Maar ook dat zwijgen is een vorm van spreken, aldus Lyotard, ook een manier van zinnen 'schakelen'. Lyotard probeert deze gaten in het spreken op te sporen en aan het licht te brengen. Met eeuwenlang universeel eenheidsdenken hebben we in het Westen geprobeerd de botsingen en conflicten in de taal dicht te smeren of toe te dekken. Want met alle geweld (letterlijk soms) wilde men de taalpuzzel af zien, en het totaalplaatje van een mensheid die het met zichzelf roerend eens is, presenteren. We weten beter: de puzzel komt nooit af. Maar welke stukjes passen nu en welke niet? En waarom niet? Gegrepen zijn door deze vraag, dat is filosoferen.

In deze aandacht voor de analyse van taal

bevindt hij zich in goed gezelschap van veel Engelse 'analytische' taal filosofen. Maar in zijn voorkeur voor het niet gezegde, de stilte, het ongenoemde en onnoembare is Lyotard bij uitstek een Frans denker.

Zit er orde in de dingen? Zit er bijvoorbeeld een lijn in de geschiedenis, en is er sprake van vooruitgang in de politiek? Dat is de vraag die Lyotard in het onlangs in vertaling verschenen boekje *Het enthousiasme; Kants kritiek van de geschiedenis* aan Kant stelt. Lyotard ging als militant lid van de groep Socialisme of barbarij in 1968 in Parijs nog de barricaden op, omdat hij toen het Grote Verhaal van Marx aanhing. Maar Kant heeft hem ondertussen wijzer gemaakt: tussen de ideeën die wij over mensheid en humaniteit hebben enerzijds en de maatschappelijke werkelijkheid anderzijds gaapt een kloof die we door geen revolutie kunnen opheffen. Zoals Kants *Kritiek van de zuivere rede* de grenzen van onze kennis aangaf, zo geeft zijn *Kritiek van de geschiedenis* de grenzen van het politiek maakbare aan. Maar blijven we dan alleen met de chaos over? Nee, er is het onbestemde gevoel zelf van die kloof tussen ideaal en werkelijkheid. En dat wijst ons een richting. In de tijd van Kant was dat een positief gevoel. Hij zag in het enthousiasme van de burgers in Europa over de Franse Revolutie een hoopvol teken. Mensen deelden tenminste met elkaar een idee over welke kant het met de mensheid uit moest. Ze dachten toen nog dat het alleen een kwestie van tijd was, voordat dit idee in werkelijkheid zou worden omgezet.

Dat geloven wij niet meer. Maar ook in onze tijd delen mensen een gevoel met elkaar. Al is het maar dat gevoel van ontredning over het gapende gat tussen onze idealen en de werkelijkheid. Lyotard wil als kritisch filosoof ons behoeden voor nieuwe doldrieste pogingen om dat gat te dichten – we hebben leergeld betaald. Hoop is een gevaarlijk woord, vindt hij, zodra men er politiek mee gaat bedrijven. Maar Lyotard wil ons toch ook weer een hart onder de riem steken: juist dat gedeelte en niet benoembare gevoel van beklemming is het teken dat we toch een stap verder zijn gekomen. Dat gevoel maakt ons immers wijzer en kritischer, zonder dat het ons het ideaal van een menselijke cultuur ontnemt. Ook de teleurstelling dat het niet haalbaar is, ontnemt ons het ideaal niet, maar scherpt het ons nog eens extra in. Ook als we weten dat onze ideeën niet voorstelbaar, niet presentabel zijn te maken, dan nog zijn ze niet afwezig. Inzicht hebben in deze onmacht, maakt mensen juist groot.

'De joden'

Niet alles wat werkelijk is, is dus ook op een presenteerblaadje aan te bieden. Vanuit die intuïtie vertrekt Lyotard. Hij is op zoek naar het niet-voorstelbare. Hij wil het ons te binnen brengen, juist als wij het dreigen te vergeten. In de verborgen leemtes van de taal, van de politiek, maar ook in de kunst en de religie komt hij het teken. 'De vraag naar dat wat niet te

presenteren is, is in mijn ogen de enige, die in de komende eeuw de inzet van leven en denken loont', zei hij eens in een interview over dat wat hem beweegt. Vandaar ook zijn intense betrokkenheid bij de moderne kunst. De klassieke kunst hield er nog een schoonheidsideaal op na. Zij dacht nog dat zij het onvoorstelbare plastisch vorm zou kunnen geven. Maar 'schoonheid heeft haar gezicht verbrand', zegt Lyotard Lucebert na. De tijd van de mooie, op smaak gerichte kunst is sinds Auschwitz voorbij. Alleen de kunst die erkent dat het onuitzeggare geen 'vorm' meer kan krijgen, die precies bestaat in de weigering om het onnoembare te benoemen, de kunst die getuigt van het einde van de kunst, is nog mogelijk. Voor Lyotard kan avant-garde kunst dan ook niet abstract en minimaal genoeg zijn. Maar ook de religie biedt openingen voor het niet-presenteerbare. Voorzover zij tenminste ook getuigt van het volstrekt Andere, het niet inpasbare. In *Heidegger en 'de joden'* krijgt het christelijk geloof er flink van langs. Hij heeft eigenlijk, aldus Lyotard, tot nog toe gemene zaak gemaakt met een cultuur die resulteerde in Auschwitz. Het heeft in elk geval geen duidelijke weerstand kunnen bieden aan de overheersende tendens in het westers denken: het niet willen accepteren van het heterogene, het onvoorstelbare. Het Westen is altijd uit geweest op totaliteit, voltooiing, verzoening, zichtbare eenheid. In de filosofie, maar ook – gewelddadig – in de politiek. Met fatale gevolgen. Want in 'Auschwitz' is dit denken tot haar einde (ook in de zin van 'bestemming') gekomen. Voor Lyotard is 'Auschwitz' een breekpunt in de geschiedenis. Niets is daarna meer hetzelfde als daarvoor. Lyotard probeert het onvoorstelbare van de jodenvernietiging te denken, en recht te doen aan de uniciteit van dit gebeuren. Wat is in Auschwitz gebeurd? Daar zijn joden vermoord. Niet omdat ze de vijand van de nazi's waren, of een willekeurige zondebok. Ze zijn niet vergast omdat het mannen, vrouwen en kinderen waren, maar omdat ze als 'joden' moesten verdwijnen. Vanwaar deze blinde haat tegen een volk, dat geen volk is en altijd als een vreemd element in de bloedbaan van Europa heeft gecirkeld? En waarom is het nooit geassimileerd, in zijn lichaam opgenomen? Dat komt, zegt Lyotard, omdat 'de joden' – tussen aanhalingstekens, want geen jood kon zo 'jood' zijn – met zichzelf getuigden van het onnoembare, het niet inpasbare. "De joden" zijn in de zich funderende, westerse 'geest' datgene wat zich tegen deze geest verzet. (...) 'de joden', die nooit thuis zijn, waar ze ook zijn: niet te integreren, niet te bekeren, niet uit te bannen. En altijd buiten zichzelf gesloten, zelfs dan nog wanneer ze wel thuis zijn, in hun zogenaamde eigen traditie, want deze begint reeds met een exodus.' Het jodendom leeft van een gemis, het is de gegijzelde van een God wiens Naam is dat Hij geen naam heeft, die present is door afwezig te zijn, die zich openbaart als de Verborgene. Een God die zich nooit laat presenteren (het beeldverbod). 'De joden' leven onder een Wet die eeuwig verplicht, zonder ooit vervuld te kunnen worden. Zij

staan voor dit luisteren zonder horen, dit wachten zonder voltooiing, de pijn van een wonde die niet helen wil. Hun God 'is deze pijn', aldus Lyotard.

Afstand

De grote ontregeling waarmee Europa zo werd opgescheept en die het eeuwenlang als een onbestemde angst achtervolgde, heeft het tenslotte niet kunnen verdragen. De nazi's trokken hun politieke conclusies uit dit gevoel van beklemming: met de joden roeiden zij die vreemde onrust in het bloed van Europa, 'de joden', uit. En het christendom? Hier wordt Lyotard ongemeen fel. Het heeft de haat tegen de joden zo niet gevoeld, dan toch gedeeld. Niet alleen in de kerk (zij heeft zich altijd gemakkelijk laten inpakken door de politieke machten), maar ook – en hier legt Lyotard de christenen het vuur na aan de schenen – door haar theologie. In het hart van het christelijk geloof staat immers 'het Woord dat vlees geworden is'? Het heil is *present* in Christus, belijden de christenen. Die ook nu nog onder ons aanwezig is in Woord en Sacrament. 'Iedere morgen, bij het ochtendgloren, gekniel, wordt de genade die in de vleeswording besloten lag, opnieuw voltrokken en wordt de tijd opnieuw verlost, de onschuld teruggegeven, de authenticiteit hersteld – alle waarborgen, dat het einde der tijden een goed einde zal zijn.' Deze religie, concludeert Lyotard, verdraagt zich niet met die van 'de joden', voor wie het heil juist per definitie geen uitbreiding, geen gestalte krijgt in de tijd. Jodendom en christendom staan zo haaks op elkaar. Lyotard: 'Ik accentueer deze afstand, opdat men eens ophoudt – want dat is vandaag de dag na Auschwitz in de mode (...) – ons (?) om de oren te slaan met 'het joods-christelijke denken'.' Voor Lyotard is veel van wat zich als toenadering tussen joden en christenen aandient alleen maar een verkapte vorm van de oude haat, maar nu 'met een zoetgevooisde stem in de vorm van integratie van 'de joden' in de tolerante collectiviteit, in naam van een 'eerbied voor de verschillen'.' Het is vooral de rooms-katholieke kerk die zich, aldus Lyotard, tegenwoordig voor deze tolerantietoer leent. Zij moet het bij hem met name ontgelden.

Maar zij alleen? Lyotards boodschap aan kerk en theologie is hard: hij vraagt aandacht en respect voor de onoverbrugbare kloof tussen jodendom en christendom. Een christen is geen jood, en moet ook niet doen alsof. Niet alleen uit eerlijkheid, maar ook omdat 'de joden' de getuigen bij uitstek zijn van het feit dat we met onoverbrugbare kloven moeten leven. Het ongemakkelijke gevoel dat ons daarbij overvalt, is een heilzaam teken, dat we niet nog eens weer in blinde haat (zoetgevooisd of niet) moeten omzetten.

Frits de Lange

Jean-François Lyotard: *Het enthousiasme; Kants kritiek van de geschiedenis*. Uitgave Kok. Prijs f 24,90.

Jean-François Lyotard: *Heidegger en 'de joden'*. Uitgave Kok. Prijs f 24,50.